

Yücetaş ERCAN,
Bakı Slavyan Universiteti,
doktorant

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA SÖZ KULTU VƏ DAVRANIŞ AKTLARI

Açar sözlər: epos, qəhrəman, personaj, mərasim, ritual söz

SUMMARY

CULT OF WORDS AND ACTS OF BEHAVIOR AT “KİTABİ-DEDE QORQUD”

The article discusses Azerbaijani epics “Kitabi-Dede Korkut”. The author analyzes the act of initiation of heroes in the epics. Act initiation is a complex semiotic system. One of the main categories of this system is the behavior of heroes and characters. A sacred character, Dede Korgud, is involved in the act of initiation. The name gives rise to a high social hierarchy in Oguz. Oguz transfers young people from an asocial position to a social position. He was awarded the honorary title.

Keywords: epic, hero, character, ceremony

РЕЗЮМЕ

КУЛЬТ СЛОВА И АКТЫ ПОВЕДЕНИЯ В «КНИГЕ ДЕДЕ КОРКУТ»

В статье рассматривается азербайджанские эпосы «Китаби-Деде Коркут». Автор анализирует акт инициации в эпосах. Акт инициации – сложная семиотическая система. Одной из основных категорий этой системы является поведение героев и персонажей. В акте инициации участвует сакральный персонаж – Деде Коргуд. Название рождает высокую социальную иерархию в Огузе. Огуз переводит молодых людей из асоциальной позиции в социальную позицию. Ему присвоено почетное звание.

Ключевые слова: эпос, герой, персонаж, церемония, ритуальное слово

“Kitabi-Dədə Qorqud”da mühüm süjetyaradıcı inisiyasiya aktlarından biri də sınaqdan keçmiş oğuz bəyinə ad verilməsi törənidir.

Dirsə xanın oğlunun ad alması törəninə diqqət yetirək: “Oğuz bəgləri gəlüb, oğlan üstinə yığnaq oldılar, təhsin dedilər. “Dədəm Qorqut, bu oğlana ad qoysun: biləsinçə alub, babasuna varsun. Babasından oğlana bəglik istəsün, təxt alı versün” – dedilər. Çağırdılar. Dədəm Qorqut gəlür oldı. Oğlanı alub babasına vardı. Dədə Qorqut oğlanın babasına soylamış, görəlüm, xanım, nə soylamış. Aydır:

Hey Dirsə xan! Oğlana bəglük vergil,
Təxt vergül, ərdəmlidir!
Boynı uzun bədəvi at vergil,
Binər olsun, hünərlidir!
Ağ ayıldan tümən qoyun vergil, -
Bu oğlana şişlik olsun ərdəmlidir!
Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana,
Yüklət olsun, hünərlidir!
Altun başlu ban ev vergil bu oğlana,
Kölgə olsun, ərdəmlidir!
Çigin quşlu cübbə tob vergil bu oğlana,
Geyər olsun, hünərlidir!

Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin oğlun, adı Buğac olsun. Adını ben verdüm, yaşın Allah versün, - dedi. Dirsə xan oğlana bəglik verdi, təxt verdi. Oğlan təxtə çıxdı” (8, 36).

Bəybörə bəy aydır: Mərə, bənim oğlim başını kəsdi, qanını dökdi?”. “Bəli, baş kəsdi, qan dökdi, adam axtardı!” – dedilər. “Mərə, bu oğlana ad qoyasınca varmıdır?” – dedi. “Bəli, sultanım, artıqdır!” – dedilər.

Qalın Oğuz bəglərini çağırdı, qonaqladı. Dədəm Qorqud gəldi, oğlana ad qodı...

On beş yaşına çatanda atasının kafirlər əlində dustaq olduğunu bilən Yegnək onu qətiyyətlə azad etmək fikrinə düşür: “Məgər xanım, Qazlıq qoca tutsaq olduğu vaxt bir oğlancığı vardı, bir yaşında idi. On beş yaşına girdi, yığı oldu” (8, 94). Basat Dəpəgözi öldürdüyü boy”da igidə ad btlə verilir: “Dədəm Qorqud gəldi. Aydır: Oğlanım sən insansan. Heyvanla müsahib olmagil! Gəl, yaxşı at bin. Yaxşı yigitlər ilə eş yort! – dedi. Ulu qardaşın adı Qıyan Seçikdir. Senin adın Basat olsun! Adını man verdim, yaşını Allah versün! – dedi” (8, 98).

Adqoyma törənində oğuz bəyləri alqış söyləmə aktına qatılırlar. “Qalın Oğuz bəyləri də əl götürüb dua eləyərək bu adın bu yigitə qutlu olmağını diləyirlər. Çünki adla tale bir-birini tapmışdır və həmin ad həmin şəxsə eyniyyətdə olub, onun mahiyyətini əks etdirir. Mahiyyədən gəldiyinə görə qəhrəmanın davranışı da ona verilən ada uyğundur (5, 32).

İnisiyasiya aktında sakral personaj – Dədə Qorqud iştirak edir. Ad Qalın Oğuzda yüksək sosial ierarxiyada yerini müəyyənləşdirir. Oğuz ərənini gənc asosiallıqdan sosiallığa keçirir. Ona bəylik təxti verilir.

Eposda Bayındır xanın ziyafətləri, ritual etiket davranışının gerçəkləşdiyi əsas məkanlardan biri də ritual-etiket məkandır. Burada Oğuz elitasının toplaşan “Bir gün Ulaş oğlu Qazan bəg yerindən turmuşdu. Qara yerin üzərinə otaqların tikdirmişdi. Bin yerdə ipək xaliçəsi döşətməmiş idi. Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Toqsan tümən gənc oğuz söhbətinə dərilməmişdi...” (8, 58); yaxud:

“Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdu. Qara yerin üstünə ağ ban evin dikdirmişdi... İç Oğuz, Taş Oğuz bəgləri Bayındır xanın söhbətinə dərilməmişdi. Baybörənin dəxi Bayındır xanın söhbətiə dərilməmişdi...” (8, 52). Bəylərinin davranışı Oğuz sosial ierarxiya yeri ilə tənzimlənir. “Eposda qəhrəmanlar etiket normalarına müvafiq davranırlar ki, bu da mənəvi kodeksin müəyyən tərəflərinin stereotip ifadəsidir” (11, 111).

Oğuz həyatının vacib qərarları burda verilir: “Qazılıq qoca derlərdi, bir kişi var idi. Bayındır xanın vəziri idi. Şərabın itisi başına çıxdı. Qaba dizin üzərinə çökdü. Bayındır xandan aqın dilədi. Bayındır xan dəstur verdi: Nereye dilərsən, var!”- dedi” (8, 94).

“Toquz tümən Gürcüstanın xəracı gəldi, bir at, bir qılıç, bir çomaq gətirdilər. Bayındır xan qatı səxt oldu. Dədəm Qorqud gəldi. Şadlıq çaldı. “Xanım niyə səxt olursan?” – dedi. Aydır: “Necə səxt olmuyam? Hər il altın-aqça gəlirdi, yigidə - bəgə verirdim – xatirləri xoş olurdu. Şimdi buni kimə verər kim, xatiri xoş ola?”- dedi. Dədə Qorqud aydır: “Xanım, bunun içini dəxi bir yigidə verəlim, - dedi, - Oğuz elinə qaravul olsun!” – dedi” (8, 104).

Burada impulsiv, çılğın hərəkətlərə yol verilir. N.Mehdinin fikrincə, “İmpulsiv ərənlik çılğın, partlayıcı təsiri bağışlayan ərənlikdir... Impulsiv ərənlik üçün partlayış xarakterli duyğular, nərə, "vurub yıxmaq" xarakterikdir” (12, 90).

Bəylərin davranışı sözlə tənzimlənilir. Onlar sozdən inciyirlər; Hamı Bəkilin ovçuluq məharətini öyərəkən Qazan xan bu hünəri onun atı ilə yalnız sözü eşidirlər: “Xan aydır: “Yoq, at işləməsə, ər ögünməz. Hünər atındır”,- dedilər. Bu söz Bəkilə xoş gəlmədi. Bəkil aydır: “Alplər içində bizi qusqummızdan balcığa

Baturdın”, - dedi. Bayındır xanın bəxşişin öginə dökdi. Xana küsdi. Divandan çıxdı...” (8, 104-105).

Bəkil Qazan xanın bu acı sözündən inciyib küsür, Oğuz bəgini ov məkanını tərək edir “Xanımızın nəzəri bizdən dönmüş” (8, 105) deyərək, hətta oğuzdan el-gününü köçürmək qərarına gəlir. Xatunu ona xandan küsməməsini, xana qarşı asilik etməməyi məsləhət görür: “Yigidim, bəy yigidim! Padşahlar tənriinin kölgəsidir. Padşahına asi olanın işi rast gəlməz” (8, 105), - deyib onu ova göndərir.

Bəylərin küsüşməsi, bir-birinə asi olması Qalın Oğuz üçün faciə ilə tamamlanır. Bu boy ən populyar oğuz qəhrəmanının – Bamsı Beyrəyin ölümü haqqındadır – “İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrək-öldügi boyı bəyan edir”. Adətə görə, ildə bir dəfə Qazan xan evini İç Oğuz və Dış Oğuz arasında yağmaladardı. Bu dəfə yağmalatma törəndə Daş Oğuz bəyləri iştirak etmərlər. İç Oğuz, Qazan xana kin, ədavət bəsləyirlər. “Taş Oğuz bəglərindən Aruz, Əmən və qalan bəglər bunu eşitdilər, ayıtdılar ki, “Baq, baq! Şimdiyə dəkin Qazanın evin bilə yağma edərdik. Şimdi neçün bilə olmyavuz?”- dedilər. İttifaqı cəmi Taş Oğuz bəgləri Qazana gəlmədilər, ədavət eylədilər” (8, 123).

Alp Aruz Qazan xanla düşmənçilik qərarını verir: “Biz Qazana düşmənliz, bəlli bilsün” (8, 123). Alp Aruzun təhriki ilə Taş Oğuz bəyləri and içib Qazan xana asi olurlar: “Həb şol oturan bəglər Qazana asi oldıq, and içdik” (8, 124).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da ov və ovçuluq kulturoloji hadisə olduğundan ilk ovun şərəfinə xüsusi mərasim keçirilir. Bu halda ata artıq yetkinlik yaşına çatmış oğlunun hərbi biliyini yoxlamaq məqsədilə onun şərəfinə ilk ov səhnəsi keçirir. Bu münasibətlə keçirilən ovda bütün tayfa üzvlərinin iştirakı vacibdir (3, 242).

İlk ov neofitin inisiyasiya aktının tərkib hissəsidir. Ona görə də gənc bəyin ilk ovu şərəfinə türən keçirilir. “Dirşə xanın xatını oğlancığmm ilk avıdır,- deyü, atdan- ayğırdan, dəvədən huğra. qoyundam qıç qırdırdı. Qanlı Oğuz bəylərini toy lay ayım”,- dedi (8, 37.)

Oğuz bəyləri üçün “öz” məkanı nizam (kosmos) simvolu, “özgə” məkanı, kafir eli isə nizamsızlıq – xaos simvoludur. “Özününkü – özgə” qarşıdurması ənənəvi mifoloji düşüncədə kosmos və xaosun qarşıdurması kimi düşünülür. “Özgə” həmişə sərhəddən o tərəfdədir. Ona görə də “özgə” ölüm mənbəyi və təhlükə sinonimi kimi qəbul edilir. Kafər sərhədinə, Düzmurd və Əlincə qalalarına axın edən oğuz bəyləri özləri simvolik “ov hədəfinə” çevrilirlər. Sərhəddə kafirlərin yaptığı qoruq oğuz igidlərinin əsir- dustaq götürülməsi ilə sonulanır:

“Yolı Əlincə qələsinə uğramışdı. Qara təkür orada bir qon yapdırmışdı. Uçardan qaz, tauq; yürürdən keyik, tavşan bu holəyə toldurub, Oğuz yigitlərinə bunu dam etmişdi.

Uşun Qoca ol min bu qorıya uğradı. Qonun qapusın ovatdılar. Sığın – keyik, qaz-tauq qırdılar; yedilər-içdilər. Atlarının əyərlərini aldılar, geyimlərin çıxardılar.

... Altı yüz qara tonlu kafər bunların üzərinə qoyuldılar. Yigitləri qırdılar, Əgrəgi tutdılar. Əlincə qələsinə - zindana bıraqdılar” (8, 110).

İlk ov təcrübəsi gənc oğuz bəyi üçün önəmlidir və vacibdir: kafirlərlə vuruşmaq, kafirləri yaxından tanımaq təcrübəsi əldə edir, sosial nüfuz qazanır:

“Bundan başqa ilk ovun türk epik mədəniyyətində qəhrəmanlıq olaraq dəyərləndirilməsi, baş kəsib, qan tökməyə bərabər tutulması ritual-mifoloji ov paradigmasının yeni dəyər qazanmasıdır” (4, 56). Ona görə də, Qazan xan oğlu Uruzu savaşı təcrübəsi keçməsi üçün ova götürür.

Ümumiyyətlə, boylarda kafər sərhədinə çıxmaq, sərhədi keçmə inisiasiya, ovçuluq, evlənmə ritual aktlarının tərkib elementidir. Qazan xan da oğlunu ova, kafər sərhədinə alıb götürür: “Mən bu oğlanı alayım, ava gedəyim. Yedi günlük azuqla çıxayım. Ox atdığım yerləri, qılıc çalub baş kəsdüğüm yerləri göstərəyim. Kafər sərhədinə, Cızıqlara, Ağlağana, Göğçə tağa aluban çıxayım. Sonra oğlana gərək olur...” (8, 69).

Bəkilin Qazan xandan küsməsi, ayağını sındırması da ov xronotopunda baş verir: “Av avlayı gəzərkən ögündən bir yaralı keyik çıxdı. Bəkii buna at saldı. Buğanın ardından irdi. Yay kirişin boymna atdı. Buğa acmışdı. Kəndüyi bir yuca yerdən atdı. Bəkil at cılavism yenmədi, bilə uçdı. Sağ oylığı qayaya toqmdı, sındı...” (8, 105).

S.Qarayev ov xronotopunu kaos-kosmos modellərinin gerçəkləşdiyi məkan kimi nəzərdən keçirir: “Dirşə xan oğlu Buğac”. “Qazanın evinin yağmalandığı boy”, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”, “Əgrək və Səgrək boy”lanıda və başqa boylarda qəhrəmanlar çətin sınaqlar, ov vasitəsi ilə ərənlilik ritualından keçirilir ki, bunların hər birində antistrukturun – kaosun aktivləşdiyini görürük. Məsələn, Dirşə xan oğlu buğa ilə döyüşənə qədər adı yoxdur, yəni xaosdadır, yaxud da Buğac ovda olarkən situasiyaya baxanda aydın olur ki, o, atasının düşmənidir, onu öldürməyə çalışır. Əslində, Buğacın ovda olması onun keçid mühitidir ki, bu zaman strukturun antistrakturla əvəzlənməsi, yəni dogma oğulun düşmən statusuna gətirilməsi elə ritualın tələbidir” (11, 30-31).

Bəkil ov xronotopu ilə bağlı personajdır. Bəkilin ovçu, hünəri və məharəti hamıya bəllidir: “Üç yüz altmış altı alp ova binsə, qanlı keyik üzərinə yürüş olsa, Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı. Həman yayı bələgindən çıxarardp buğanın-sığının boyuma atardı, çəküb turğuzardı. Arıq olsa, qulağın dələrdi, avda bəlli olsun deyü. Əmma semüz olsa, bozlardı. Əgər bəglər keyik alsın, qulağı dələk olsa, Bəkil sünicidir” deyü Bəkilə göndərərlərdi” (8, 104); “Üç yüz altmış alp ava binsə, qanlı keyk üzərinə yürüş olsa, Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı” (D-238).

Oğuz insana gərəkli semiosferada (semiotik məkanda) formalaşdıraraq öz tələbatını gerçəkləşdirir; dil işarələri ilə (linqvo-semiotik məkanda) onu düzənə salır. Bu ikisinin əsasında kommunikativ (diskurs məkani) ölçünü yaratmışdır.

Zaman və məkan ovçuluq diskursunun vacib diskursiv göstəriciləridir. Epik süjet xrononimlə zəngindir.

Ozan təhkiyəsində və dilində ovçu oğuz insanının yaşam və davranış alqoritmını ifadə edən ritual və gündəlik qaydalarda ov diskursunun linqvosemiotik və status komponentləri əksini tapmışdır.

“Arqubeli Ala dağı avlar idim” (D-200).

Oğuz bəyləri qışda-yazda qarı əriməyən Qazılıq dağına çıxırlar.

Qazan xanın ova çıxdığı yer kafər sərhədi olur: “Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlagana, Gögcə tağa aluban çıxayın” (D-126).

“Gəlib yenə ol qoruya girdilər. Yuntlara dışra çıxardılar. Tavlunbaz urub, yuntları önlərinə bıraqdılar. Dərəşam suyun dəlub keçdilər” (D-270).

“Dərəşam ucundan keçdi, ol qardaşı tutulan qoruya gəldi” (D-263).

Ov konseptini təşkil edən dəyər davranış etikasında əksini tapır. Bəkilin mükəmməl ovçu obrazını ozan belə səciyyələndirir.

Kilsənin yıxıb məscid yapmaq oğuz ərənlərinin sakral davranışıdır mənalandıran qutsal hadisələrdən biridir. Oğuznamələr kafirlər üzərinə qəzaya, axına gedib məscidlər yapan oğuz bəylərində artıq mükəmməl məbəd təfəkkürünün olduğunu göstərir. Məscid qazi ərənlər üçün qutsal yeri - kilsələr (kəlisalar) isə profan məkanlardan biridir. Ona görə də “kəlisə yıqmaq” aktlarına sakral dəyər kimi baxılır: “Kəlisəsin yıqub, yerinə məscid yaptım, ban banlatdım”; “Yürüyülən kafərə at saldılar, qılıc urdılar. Dərələrdə, təpələrdə kafərə qırğun dikdi. Qələyi aldılar. Kəlisəsin yıqub, məscid yaptılar” (8, 121 -122): “Kafərin kəlisəsin yıkdılar, yerinə məscid yandılar. Keşislərdən öldürdilər. Ban banlatdılar. Əziz tənri adına qudbə oqıtdılar” (8, 67).

Kilsəni yıxıb məscid yapmaq sokral islam düşüncəsinin tərkib komponentidir. Kafir elinə yürüşə çıxmaq, axın oğuz yasam falsəfəsidir, onların həyatında dini-ritual akt kimi mühüm yer tutur. Ə.Əsgər yazır ki, Qəzavat düşüncəsi bu xalqın fitrətində idi. Bu baxımdan ilk türkmanların qəza qəhrəmanları haqqında dastanlar yaratması istisna olunmur” (7, 118).

Qara donlu, qara dinli kafir üzərinə axma, qəzaya gedərkən oğuz bəyləri müəyyən dini ayinlər yerinə yetirirlər. “Oğuz ərənləri savaşa sərt dünyasında belə mənəvi qalmaq üçün möminlik sifətini alırdılar” (8, 181). Onlar “azgın dinli”, “qara donlu” kafirlərlə döyüşdən öncə peyğəmbərimiz (s. ə.s.) adma salavat çevirirlər, abdəst alıb namaz qılırlar. “Qazan bəgləri həp yetdi, üzərinə yığnaq oldu. An sudan abdəst aldılar. İki rükət namaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətürdilər. Bitəkəllüf kafərə at saldılar, qılıc urdılar” (8, 77);

Oğuz qaziləri kafirlər üzərinə gedərkən İslamın sakral mənalarından istifadə edirlər. Quran sözü oğuz bahadırının əməlmə dərin mənəvi, ideoloji rəng qatır. Məsələn, “Qanturalı gözün açdı, qapaqların qaldırdı. Gördi gəlin at üzərində geyinmiş, sügün əlində. Yer öpdü. Aydın: “Aməna və səddəqna! Məqsudimiz həq təala dərgahında hasil oldu” deyüb arı sudan abdəst aldı. Ağ alını yerə qodı. Eki rikət nəmaz qıldı, atına mindi. Adı görklü Məhəmmədə səlavət gətürdi. Qara tonlu kafərə at saldı. Qarşu vardı” (8, 91). “Aməna və səddəqna” deyimi “inandıq

(təsdiq etdik), iman gətirdik” deməkdir, Qurani-Kərimdəndir, adətən kafərlərin, bütperəstlərin islam dininə iman gətirdiyi situasiyalarda işlədilir.

Qazavat savaşı xronotopunun tərkib hissəsidir. Ona görə də “İslam dininin yayılması uğrunda mübarizə aparan, yürüşlərə çıxan qazilərin eposuna çevrilir ki, bu, özünü abidənin ideya-məzmununda deyil, bir sıra poetik forma göstəricilərində də təsdiq edir” (6, 98).

Oğuz alpan üçün kafirlərlə döyüş qutsal mənə daşıyır - islam dini uğrunda və Hz. Məhəmməd yolundadır. Bəkilin oğlu Əmranın da atasından istədiyi budur:

Ala gözlü üç yüz yigidin mana vergil yoldaşlığa
Dini-Məhəmməd qolunda dürişəyim sənin üçün (8, 107).

Qazan xan da özünü (XI boy) kafirlərə “Məhəmmədin dini eşqinə qılın vuran” şəxs kimi təqdim edir.

“Olan gördü ki, bir alay atlı gəlür, sıçradı. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətürdü” (8, 113);

“Qalın Oğuz bəgləri arı sudan abdest aldılar. Ağ alınların yerə qodılar, Eki rükət namaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədi yad gətürdilər. Gumbur -gumbur nəqaralar döküldü. Bir qiyamət savaşı oldu, meydan tolu baş oldu” (8, 66);

“Qələnin kəlisasını yıqub, yerinə məscid yaptılar. Əziz təkri adına qudbə oqıtdılar” (8, 98);

“Qələni aldılar. Kəlisasını yıqub məscid yaptılar” (8, 121- 122).

İslamın sokral sözüne girirlər. “Oğlan kafəri götürdü, yerə urdu. Bumından qanı düdük kimi şorladı. Sıçrayıb şahin kibi kafərin boğazın ələ aldı.

Kafər aydır: “Yigit, aman, sizün dinə nə deirlər, dinünə girdim”- dedi. Parmaq götürüb, şəhadət götürüb müsəlman oldu” (8, 109).

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s
2. Bayat F. Advermə // Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: “Öndər”, 2004, s.3-9
3. Bayat F. Ov, ovçuluq // KDQ ensiklopediyası. II cild. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999
4. Bayat F. Türk mifoloji təfəkküründə ov və ovçuluq iyəsi // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Səda, 2006, s.42-62
5. Bəydili C. Qorqud atanın advermə funksiyası haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. Bakı: Səda, 2001, s. 29-39
6. Cəfərov N. Seçilmiş əsərlər. V cild. IV c. Bakı: Elm, 2007, s.91-99
7. Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 340 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud // Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F. Zeynalov və S. Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s
9. Mehdi N. Sənətin arxeologiyası. Sənətin arxitektonikası. Bakı : Qanun, 2007, 344 s
10. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. Л., 1988, 225

